

УДК 94:316.423.3(477) «1917/1921» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-002

Типологія державних утворень на українських землях періоду Української національної революції 1917 – 1921 рр. Ч. 1.¹

А. Ю. Твердовський

*Запорізький національний університет,
ukrnazional@ukr.net*

Ключові слова:

Українська революція 1917 – 1921 рр.,
типологія державних утворень,
методологія
рівнево-компонентного аналізу,
«геополітична революція».

У статті впроваджується до наукового обігу й апробується авторська концепція типології державних утворень на українських землях, крізь призму якої пропонується погляд на революційний період 1917 – 1921 рр. Проводиться компаративістика й аналіз зумовленості еволюції та змін основних політичних проєктів і типів державних утворень тогочасної доби, встановлюється їхня діалектична взаємозалежність. Визначаються домінуючі чинники на локальному та глобальному (геополітичному) рівнях, які призвели до «поразки» одних сценаріїв та «перемоги» інших.

The typology of state formations on the Ukrainian lands of the period of the Ukrainian national revolution of 1917 – 1921. Part 1.

A. Tverdovskii

Zaporizhzhia National University

Key words:

Ukrainian Revolution of 1917 -
1921, typology of state formations,
methodology of level-componential
analysis, “geopolitical revolution”.

The article introduces to scientific circulation and approves the author's concept of the typology of state formations in Ukrainian lands, through the prism of which the view on the revolutionary period of 1917-1921 is suggested. Comparative studies and analysis of the conditionality of evolution and changes of the main political projects and models of organization of statehood / society of that time are carried out, their dialectical interdependence is established. The dominant factors at the local and global (geopolitical) levels, which led to the «defeat» of some scenarios and the «victory» of others are determined.

As the elements of the analysis, come the projects of statehood and types of state formations and their concrete historical manifestations, each of which were implemented in varying degrees during the period of the Ukrainian National Revolution of 1917 – 1921. In the theoretical section, the following formats of statehood / governance and organization of society are singled out: Ukrainian types are – the republican-democratic, traditionalist-conservative, dictatorial-authoritarian, emigrational, peasant-communal, anarchist, communist types; Crimean Tatar are – the republican-democratic and the dictatorial-authoritarian types; Russian types are – the liberal-democratic, ochlocratic, dictatorial-authoritarian, communist-Bolshevik and restoration-monarchist types; European types are - the scenarios of the countries of the Central Axis, the states of the Entente, the Polish state, Czechoslovakia and Romania. In return, in practical terms, all types of state entities of the revolutionary period are differentiated into: Ukrainian states of the national type and scale, «states in emigration» («governments in exile»), local peasant republics, anarchic formations, Crimean Tatar statehood of the national type, puppet quasi-state entities with a dominant role of the external factor and foreign state formations.

¹ Продовження див. у 51 випуску збірника.

Теоретико-методологічні засади проблеми

Актуальність такого дослідження лежить у двох площинах: практичній та теоретичній. У практичному зрізі проблема продиктована, з одного боку, історичною тяглістю між сучасним процесом українського державотворення та українськими державами доби Української національної революції 1917 – 1921 рр. (УНР, Гетьманат Павла Скоропадського, ЗУНР). З іншого боку, тоді, як і тепер, становлення української державності відбувалося в умовах прямої конфронтації перш за все з російськими державницькими проектами. Зокрема, з російським більшовицьким, який у ході «експорту комунізму» в Україну передбачав застосування тих методів експансії, які ми сьогодні означили б як «гібридні» (організація чи підтримка вже існуючих партій/організацій та маріонеткових урядів, проведення альтернативних псевдовиборів і з'їздів, створення «маріонеткових республік» як платформи для подальшого наступу, відкидання своєї суб'єктності як сторони конфлікту тощо). Відповідно, феномен «гібридних війн» зовсім не є «вигадкою» виключно нашого часу (можемо говорити радше про модифікацію методів). Теоретичний аспект значення даної розвідки інспіровано насамперед особливостями рефлексії проблеми в новітній історичній літературі. Для сучасного стану висвітлення теми в українській історичній науці характерними є дві тенденції: значне переважання джерелознавчих та конкретно-історичних праць над теоретичними (що, зрештою, до певного часу було закономірним етапом нагромадження матеріалів) та україноцентризм у розгляді подій того періоду (який значною мірою зумовлювався потребою ревізії радянської догматики). Однак, рухаючись за такою траєкторією й далі, українська історична наука ризикує потрапити з одних крайнощів до інших. Власне, за умов браку теоретизування та однолінійності схеми історії Української національної революції 1917 – 1921 рр., неможливими є як всебічне комплексне розуміння тогочасних подій, так і вписування української історії у глобальний загальноєвропейський контекст.

Сьогоднішній історіографічний доробок українських дослідників періоду Української національної революції 1917 – 1921 рр. налічує тисячі позицій. Перелічити всіх авторів та їхні праці було б неможливим та й навряд чи є сенс це робити. Тому окреслимо лише магістральні лінії розвідок та їх найважливіших представників.

Традиційно для вчених велику цікавість становлять українські проекти української держав-

ності. Найбільшим ступенем наукової розробки характеризується тематика *УНР доби Центральної Ради* (Кульчицький С. [1-2], Верстюк В. [3-6], Турченко Ф. [7-9], Солдатенко В. [10-12], Гошуляк І. [13], Бойко О. [14], Гай-Нижник П. [15-16], Хміль І. [17], Вінцовський Т. [18], Скальський В. [19]) та *Гетьманату Павла Скоропадського/Української Держави* (Гай-Нижник П. [20], Солдатенко В. [21-23], Турченко Ф. [24], Кульчицький С. [25], Пиріг Р. [26-29], Ковальчук М. [30-31], Любовець О. [32], Горак В. [33], Терещенко Ю. [34], Корольов Г. [35], Лупандін О. [36], Дзісяк Я. [37], Лободаєв В. [38], Яременко О. [39], Бавико О. [40]). У порівнянні з ними значно скромніше опрацьованими виглядають теми *УНР доби Директорії* (Гай-Нижник П. [41-42], Турченко Г. [43], Бойко О. [44], Лозовий В. [45], Яневський Д. [46], Любовець О. [47], Стопчак М. [48], Васковський Р. [49], Яцюк М. [50]) та *ЗУНР* (Дашкевич Я. [51], Тимченко Р. [52-54], Ресніт О. [55], Карпенко О. [56], Лісоцька І. [57], Кобилецький М. [58]), висвітлення історії якої належить здебільшого перу істориків із західноукраїнського регіону. *Революційна доба на Кубані* (Павлишин О. [59], Лупандін О. [60], Поплавський О. [61]) розглядається переважно не як самостійна тема, а в контексті відносин з УНР і Гетьманатом.

Набагато менш популярними векторами є *діяльність «екзильних урядів» УНР та ЗУНР* (Піскун В. [62-63], Яблонський В. [64-65], Срібняк І. [66]), *формування і діяльність українських комуністичних партій та їхні суспільно-політичні проекти й бачення державності* (Огієнко В. [67], Дірявка Ю. [68], Остапенко Я. [69]). Натомість серед «нетрадиційних» тем революції 1917 – 1921 рр. суттєво виділяються *праці, присвячені селянському руху, селянським республікам* (Котляр Ю. [70-74], Митрофаненко Ю. [75], Щербатюк В. [76-77], Гай-Нижник П. [78], Корольов Г. [79], Тимчук В. [80], Ковальова Н. [81], Боган С. [82]) та *анархічним утворенням* (Верстюк В. [83], Боровик М. [84-85], Чоп В. [86-87], Турченко Г. [88], Архірейський Д. [89-90], Бабічева О. [91]). Однак поява таких робіт та їх кристалізація як самодостатніх напрямів є заслугою насамперед окремих особистостей. До того ж, більшість цих досліджень, зважаючи на специфіку теми, мають суто регіональний характер і не можуть претендувати на узагальнення всеукраїнського масштабу навіть у зрізі компаративістики тих же селянських республік. Паралельно з цим, безперечною заслугою даних розвідок є створення чудової платформи для майбутніх, більш широких, узагальнень.

Справжніми «білими плямами» в українській історичній науці залишаються *проекти державності кримськотатарського народу*: Кримська Народна Республіка (Кримська Демократична Республіка) чи державницька діяльність уряду генерал-лейтенанта Сулькевича (Іванець А. [92], Матвієнко В. [93], Громенко С. [94], Бикова Т. [95], Устименко В. [96], Лупандін О. [97], Яремчук В. [98]). На жаль, можемо констатувати, що ця тема цілісно є майже не інтегрованою до загальної концепції революції 1917 – 1921 рр. та актуалізувалася, отримавши «друге дихання», саме після анексії АРК Росією.

Серед російських форм державного будівництва революційного періоду, у тому числі і на українських землях, найґрунтовніше висвітлено *комуністично-більшовицьку модель державно-суспільного життя*, що є вельми закономірним, зважаючи на її підсумкову «перемогу» над іншими проектами, та як наслідок – приреченість низки народів на «соціалістичний експеримент» у тій чи іншій тривалості й інтенсивності. У царині радянології доволі гарно проаналізованим є шлях більшовиків до «комуністичного будівництва» в форматі радянської імперії у всіх його виявах: від «експорту комунізму» на окремі взяті країни в цілому (Кульчицький С. [99], Дашкевич Я. [100], Єфіменко Г. [101-104]) до конструювання маріонеткових квазідержавних утворень у формі локальних «соціалістичних республік» (Турченко Ф., Турченко Г. [105-106], Солдатенко В. [107], Красніцький А. [108], Поплавський О. [109], Велігодський Д. [110], Гарчев П., Овод В. [111], Бикова Т. [112]) як передуючого етапу.

Дещо поступається за рівнем розгляду альтернативний більшовицькому – *реставраційно-монархічний тип*, який представлений державно-політичними моделями «Білого руху» (Любовець О. [113], Бойко О. [114], Корновенко С. [115-116], Ковальчук М. [117], Пасічник І. [118]). *Ліберально-демократичний сценарій розвитку Росії* з його конкретно-історичним виявом – Тимчасовим урядом (Кульчицький С. [119-120], Харитонов В. [121], Бондаренко Д. [122], Процик А. [123]) й *інститут солдатських, робітничих та селянських рад* (Кульчицький С. [99; 119]) взагалі виглядають допоміжними темами у вітчизняному історіографічному просторі.

Але найбільшу «лакуну» в українському історичному дискурсі становлять європейські плани, проєкції та їхня реалізація в організації державного життя на українських землях: *сценарії держав Антанті* (Дацків І. [124], Гончар Б., Городня Н. [125-126], Гай-Нижник П. [127], Косик

В. [128], Попенко Я. [129]), *Польщі* (Корольов Г. [130-131], Михайлова О. [132], Павлюк О. [133], Репринцев В. [134]), *Румунії* (Григоришин С. [135]), *Чехословаччини* (Віднянський С. [136]). Відносним винятком тут є лише *період окупації України Центральними країнами* (Піріг Р. [137-139], Кураєв О. [140], Кришина Н. [141], Малиновський Б. [142]).

Також варто наголосити на формуванні *аграрної історії* (Корновенко С. [143], Скальський В. [144], Лозовий В. [145], Малькін В. [146], Пітик Г. [147]), *історії міжнародних відносин та дипломатії* українських державних утворень періоду Української національної революції 1917 – 1921 рр. (Гошуляк І. [148], Дацків І. [149-151], Веденєєв Д. [152], Галицька-Дідух Т. [153], Соловійова В., Осташко Т. [154-155], Матяш І., Мушка Ю. [156]), *розвідках з тогочасної геополітики* (Корольов Г. [157], Кудряченко А. [158], Винарчук Т. [159]) й *історіософських праць* (Попович М. [160]) як окремих важливих напрямів досліджень.

Таким чином, з огляду на наведену характеристику стану історіографічної ситуації у галузі нашої проблеми, незважаючи на вагомий здобуток, очевидно є наявність суттєвих прогалин у революційному періоді 1917 – 1921 рр. Окрім того, відсутніми є праці, в яких би комплексно співставлялися всі проєкти та моделі державності на українських землях у революційну добу. Заповнення цих прогалин залежить не в останню чергу від обраних підходу та схеми розгляду подій. Відтак, постає потреба у перегляді, вдосконаленні та трансформації існуючої концепції Української національної революції 1917 – 1921 рр. з усіма її вадами та недоліками.

Дана праця не претендує на емпіричну та фактологічну вичерпність. Її мета полягає у впровадженні до наукового обігу й апробації авторської концепції типології державних утворень на українських землях, крізь призму якої пропонується погляд на революційний період 1917 – 1921 рр.; компаративістиці й аналізу зумовленості еволюції та змін основних політичних проєктів і моделей організації державності/суспільства тогочасної доби, встановленні їхньої діалектичної взаємозалежності; визначенні домінантних чинників на локальному та глобальному (геополітичному) рівнях, які призвели до «поразки» одних сценаріїв та «перемоги» інших.

Відправним пунктом нашого дослідження слугуватиме розгляд самої концепції, яка постала у ході вдосконалення й адаптації під специфіку питання методології рівнево-компонентного аналізу – наукової теоретичної моделі, першопочатково

запропонованої автором для вивчення структури українського націоналізму 1920 – 1950-х рр. та радянського тоталітаризму 1920 – 1930-х рр. [161-164]. В якості елементів аналізу виступатимуть проекти державності і типи державних утворень та їхні конкретно-історичні вияви, кожен з яких було реалізовано у тій чи іншій мірі у добу Української національної революції 1917 – 1921 рр. Так у теоретичному зрізі можна виокремити наступні формати проектів державності/управління та організації суспільства: українські – республікансько-демократичний, традиціоналістсько-консервативний, диктаторсько-авторитарний, еміграційний, селянсько-громадівський, анархічний, комуністичний типи; кримськотатарські – республікансько-демократичний і диктаторсько-авторитарний типи; російські – ліберально-демократичний, охлократичний, диктаторсько-автори-

тарний, комуністично-більшовицький та реставраційно-монархічний типи; європейські – сценарії країн Центральної вісі, держав Антанти, Польської держави, Чехословаччини та Румунії (див. **Таблицю 1**). Натомість з *практичного ж виміру* всі *типи державних утворень* революційного періоду диференціюються на: *українські держави національного типу та масштабу, «держави в еміграції» («уряди в екзилі»), локальні селянські республіки, анархічні утворення, кримськотатарську державність національного типу, маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника й іноземні державні утворення* (див. **Таблицю 2**). Саме *синхронізація проектів державності та типів державних утворень – теоретичного і практичного вимірів аналізу*, відіграватиме для нас роль певної «системи координат» розгляду проблеми (див. **Таблицю 3**).

Таблиця 1. Проекти державності на українських землях доби Української національної революції 1917 – 1921 рр. (теоретичний вимір аналізу)

Теоретичний вимір аналізу	
Проекти державності/управління та організації суспільства (компоненти аналізу)	I. Українські проекти української державності
	1. Республікансько-демократичний формат/тип
	2. Традиціоналістсько-консервативний формат/тип
	3. Диктаторсько-авторитарний формат/тип (симбіоз перших двох)
	4. Еміграційний формат/тип («держава в еміграції»)
	5. Селянсько-громадівський формат/тип
	6. Анархічний формат/тип («держава без держави»)
	7. Комуністичний формат/тип
	II. Кримськотатарські проекти державності
	1. Республікансько-демократичний формат/тип
	2. Диктаторсько-авторитарний формат/тип
	III. Російські проекти державності на українських землях
	1. Ліберально-демократичний формат/тип
	2. Охлократичний формат/тип
	3. Диктаторсько-авторитарний формат/тип
	4. Комуністично-більшовицький формат/тип – реалізація за допомогою «гібридних засобів»/етапів:
	А) «Експорт комунізму» через створення чи підтримку вже існуючих партій/організацій та маріонеткових урядів («справжніх представників своїх народів») на території Росії чи інших держав
Б) «Експорт комунізму» на окремі регіони інших держав як чинник дестабілізації та підризу їхнього суверенітету (створення «маріонеткових республік» як альтернативних державних утворень національним формам державності)	

	В) «Експорт комунізму» на державу в цілому
	5. Реставраційно-монархічний формат/тип («Біла Росія»)
	IV. Європейські проекти державності на українських землях
	1. Сценарій країн Центральної вісі
	2. Сценарій держав Антанти
	3. Польські сценарії
	4. Чеські сценарії
	5. Румунський сценарій

Таблиця 2. Типи державних утворень на українських землях доби Української національної революції 1917 – 1921 рр. (практичний вимір аналізу)

Типи державних утворень (компоненти аналізу)	Практичний вимір аналізу
	I. Українські держави національного типу та масштабу
	II. Українська «державна в еміграції» («уряд в екзилі»)
	III. Локальні селянські республіки
	IV. Анархічні утворення
	V. Кримськотатарська державність національного типу
	VI. Маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника
	VII. Іноземні державні утворення

Таблиця 3. Синхронізація проектів державності та типів державних утворень на українських землях доби Української національної революції 1917 – 1921 рр. (синхронізація компонентів теоретичного та практичного вимірів аналізу)

Проекти державності/управління та організації суспільства (компоненти теоретичного виміру аналізу)	Типи державних утворень (компоненти практичного виміру аналізу)	Конкретно-історичні приклади
I. Українські проекти української державності		
1. Республікансько-демократичний формат/тип	Українські держави національного типу та масштабу	Українська Народна Республіка періоду Центральної Ради, УНР доби ранньої Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка початкового періоду
2. Традиціоналістсько-консервативний формат/тип	Українські держави національного типу та масштабу; маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Гетьманат Павла Скоропадського (Українська держава); Кубанська Народна Республіка (Самостійна Народна Кубанська Республіка, Кубанський Край)
3. Диктаторсько-авторитарний формат/тип (симбіоз перших двох)	Українські держави національного типу та масштабу	УНР доби пізньої Директорії (диктатура Петлюри), ЗУНР диктаторського періоду (диктатура Петрушевича)

4. Еміграційний формат/тип («держава в еміграції»)	Українська «держава в еміграції» («уряд в екзилі»)	Уряди УНР, ЗУНР
5. Селянсько-громадівський формат/тип	Локальні селянські республіки	Холодноярська республіка, Республіка Чорного Лісу, Ямпільська республіка, Медвинська республіка, Мліївська республіка, Врадіївська Хліборобська Республіка, Чигиринська республіка, Пашківська республіка, Летичівська республіка, Висунська республіка, Баштанська республіка, Гуцульська республіка, Східно-Лемківська республіка (Команчанська республіка, Вислоцька республіка), Західно-Лемківська Республіка (Лемко-Русинська Республіка, Руська Народна Республіка Лемків, Флоринська Республіка)
6. Анархічний формат/тип («держава без держави»)	Анархічні утворення	«Міський анархізм»: Бюро анархістів Донбасу, Загальноміська федерація анархістських груп в Одесі, Конфедерація анархістських організацій України «Набат»; «селянський анархізм»: рух Махна (Республіка Гуляй-Поле, Махновія)
7. Комуністичний формат/тип	Маріонеткові квазі-державні утворення з доміантною роллю зовнішнього чинника	Українська комуністична партія (боротьбістів), Українська комуністична партія (укапістів), Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ)
II. Кримськотатарські проекти державності		
1. Республікансько-демократичний формат/тип	Кримськотатарська державність національного типу	Кримська Народна Республіка
2. Диктаторсько-авторитарний формат/тип	Кримськотатарська державність національного типу; маріонеткові квазідержавні утворення з доміантною роллю зовнішнього чинника	Крайовий уряд генерал-лейтенанта Сулькевича
III. Російські проекти державності на українських землях		

1. Ліберально-демократичний формат/тип	Іноземні державні утворення; маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Тимчасовий уряд Росії раннього періоду
2. Охлократичний формат/тип	Іноземні державні утворення; маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Петроградська рада робітничих і селянських депутатів; ради солдатських, робітничих, селянських депутатів
3. Диктаторсько-авторитарний формат/тип	Іноземні державні утворення; маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Тимчасовий уряд Росії пізнього періоду (формування фактичної диктатури Керенського)
4. Комуністично-більшовицький формат/тип – реалізація за допомогою «гібридних засобів»/етапів:		
А) «Експорт комунізму» через створення чи підтримку вже існуючих партій/організацій та маріонеткових урядів («справжніх представників своїх народів») на території Росії чи інших держав	Маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Тимчасовий ЦВК Рад України, Народний Секретаріат, КП(б)У, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з П'ятаковим, Раднарком УСРР (східноукраїнські землі), Галицький революційний комітет (західноукраїнські землі)
Б) «Експорт комунізму» на окремі регіони інших держав як чинник дестабілізації та підриву їхнього суверенітету (створення «маріонеткових республік» як альтернативних державних утворень національним формам державності)	Маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	Українська Народна Республіка Рад, Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Одеська Радянська Республіка, Радянська Соціалістична Республіка Тавриди, Кубанська Радянська Республіка, Кубано-Чорноморська Радянська Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка, Бойківська Радянська Республіка
В) «Експорт комунізму» на державу в цілому	Маріонеткові квазідержавні утворення з домінантною роллю зовнішнього чинника	УСРР
5. Реставраційно-монархічний формат/тип («Біла Росія»)	Іноземні державні утворення	«Білий рух» – окупаційна адміністрація Денікіна, Врангеля
IV. Європейські проекти державності на українських землях		

1. Сценарій країн Центральної вісі	Маріонеткові квазідержавні утворення з домінуютьню ролю зовнішнього чинника; українські держави національного типу та масштабу	Адміністрація окупованих Центральними країнами територій; Гетьманат Скоропадського
2. Сценарій держав Антанти	Іноземні державні утворення; маріонеткові квазідержавні утворення з домінуютьню роллю зовнішнього чинника	Адміністрація окупованих країнами Антанти територій
3. Польські сценарії	Іноземні державні утворення; маріонеткові квазідержавні утворення з домінуютьню роллю зовнішнього чинника	Унітаристська (інкорпораційна) концепція; федералістсько-конфедераційний проект «Міжмор'є»
4. Чеські сценарії	Іноземні державні утворення	Федеративна концепція; інтеграційна концепція
5. Румунський сценарій	Іноземні державні утворення	Проект «Велика Румунія»

Відразу треба наголосити на найважливіших особливостях розуміння цієї теоретичної розробки. *По-перше*, до схеми не включені абсолютно всі конкретно-історично прояви українського державотворення доби Української революції 1917 – 1921 рр. (наприклад, Українська Далекосхідна Республіка або Держава Зеленого Клину) та детально не розглядаються деякі російські (еміграційний, селянський, анархічний типи) й європейські (сценарії Туреччини, Білорусі, Молдавії) проекти організації державності на українських землях, з огляду на те, що вони виходять поза межі нашого предмету дослідження, зважаючи на територіальний аспект чи не справляння ними значного впливу на перебіг тогочасних подій в Україні. Натомість вона враховує: різні рухи (як-от український націонал-комунізм чи російський «Білий рух»), що мали свої державно-політичні програми та, які за певних обставин потенційно, могли б перетворитися на режими; й іноземні військові адміністрації (Центральних країн, Антанти), що мали свої візії створення режимів на українських землях і політика яких безумовно містила окремі елементи державного життя. *По-друге*, не варто сприймати виділення типів державних утворень як абсолютну реальність: всі типологізаційні теоретичні моделі – це розумові конструкції, своєрідні «ідеальні типи», що тільки наближаються до реальності, яка є набагато складнішою за будь-яку концептуалі-

зацію. З практичної ж точки зору, розмежування між окремими типами є досить відносним та умовним (наприклад, між українськими локальними селянськими республіками, селянськими рухами та «селянським анархізмом» Махна). Також певний конкретно-історичний вияв державності може поєднувати у собі риси різних типів державних утворень (Українська Держава Павла Скоропадського). До того ж, історичний процес – це динаміка, а не статика. Відповідно, державні утворення могли проходити еволюційний шлях від одного формату будівництва державно-політичної моделі до іншого (УНР доби Директорії, ЗУНР). *По-третє*, схему аж ніяк не варто розуміти надто буквально і прямолінійно: наприклад, як «прирівняння» за своїм значенням локальних селянських республік чи анархічних утворень з повноцінними українськими державами національного типу та масштабу. Запропонований підхід є виявом комплексності і багатовекторності в ілюстрації революційних процесів, які далеко не завжди протікають централізовано чи будь-ким керовано. Зокрема, окремі селянські республіки в умовах військових поразок української державності нерідко були чи не єдиними фактичними носіями та поборниками української ідеї в своїй місцевості. *По-четверте*, всі проекти державності та типи державних утворень не є ізольованими – вони перебувають у постійній діалектичній взаємодії та взаємозв'язку. Йдеться

насамперед про особистісний та масовий соціальні виміри: окремі представники рухів чи навіть цілі групи людей (партії, організації, об'єднання), які були репрезентами одного політичного проекту, могли брати активну участь у творенні іншого (українські діячі могли ставати творцями російських державницьких проектів і навпаки). По-п'яте, розгляд державних утворень у межах пропонованої схеми не повинен обмежуватися виключно державно-національними процесами: в неї мають бути інтегровані й земельне питання (саме селянство становило тотальну більшість тогочасного українського суспільства – понад 80%), аграрна політика різних державних утворень як одна із детермінант долі та успішності політичних режимів.

Незважаючи на вищенаведені застереження, лише самодостатнє застосування такого концепту в якості аналітичного інструментарію вже дозволяє провести паралелі, визначити тенденції та зробити узагальнення щодо українського державотворення революційного періоду 1917 – 1921 рр. на якісно новому теоретичному рівні.

Однак для остаточного подолання регіональності/периферійності та вписання українських подій у ще ширший – глобальний історичний контекст, зазначена схема потребує також тісної інтеграції з концепцією *«геополітичної революції»*. Це формулювання постало на сторінках монографії польського советолога Віктора Суkenницького «East-Central Europe 1914 – 1918. From Foreign Domination to National Independence». У класичному розумінні у *«геополітичній революції»* вбачають одночасне падіння імперій (Російської, Австро-Угорської, Німецької, Османської), яке принесла Перша світова війна, та виникнення на їх місці національних держав у ході низки революцій. Деякі дослідники також залучають до концепції й ті бездержавні народи, державотворчі змагання яких зазнали поразки [165, с.71-72].

Таке тлумачення нам здається лише «верхівкою айсбергу», тому ми дозволимо собі спробу його поглиблення та ревізії. На нашу думку, явище *«геополітичної революції»* варто розглядати, озираючись на ХІХ – початок ХХ ст., та у трьох провідних вимірах: *соціально-економічному, суспільно-політичному і національному*.

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. у розвинених капіталістичних країнах (США, Німеччина, Італія, Франція, Англія) відбуваються доволі радикальні *соціально-економічні трансформації* ринкових відносин. «Промислова революція» і друга хвиля «промислового перевороту» завершуються, виробництво остаточно переходить у фабричну ста-

дію, у зв'язку з чим значно інтенсифікується динаміка розвитку виробничих сил та збільшуються масштаби виробництва. Виникає необхідність концентрації потужностей, створюються перші спражні монополії та корпорації. Це породжує потребу в кадрах, спричиняє урбанізацію і тим самим поглиблює кризу традиційного суспільства: руйнування традиційних патріархальних, територіальних чи професійних зв'язків. Паралельно з цим процес накопичення промислового капіталу визначав посилення експлуатації промисловцями та державою внутрішніх ресурсів, зокрема, людських – робітництва і селянства. Також збільшується тиск на колоніальні володіння, які на етапі «корпоративного капіталізму» починають набувати ще більшого стратегічного значення для держав-метрополій. Поступово між провідними європейськими країнами загострюється боротьба не лише на континенті, але й за колонії: щодо сфер впливу починають виникати ревізійні настрої, впритул до формування двох військово-політичних блоків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Троїстого союзу й Антанти¹, між якими згодом і спалахне Велика війна. Відповідно, у передчутті нової масштабної війни для всіх учасників конфронтації значно зростає роль моці армії та розвитку військово-промислового комплексу.

У консервативних країнах «другого ешелону» модернізації (Росія, багато в чому й Австро-Угорщина) умови капіталістичних трансформацій дещо відрізнялися й ускладнювалися низкою чинників. Фабрична фаза «промислового перевороту» тут запізнювалася. Економіки цих держав значно відставали від розвинених країн Західної Європи та Північної Америки. Наприклад, продуктивність праці російського кріпака у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центрально-європейського селянина у 1800 р. Тобто, кріпацька праця за всієї своєї дешевизни була настільки малоякісною, що не виправдовувала себе економічно. До того ж, конкуренція і власна безгосподарність перетворили багатьох дворян-землевласників на боржників. У 1848 році більш як дві третини землевласників в Україні мали такі великі борги, що були неспроможними навіть забезпечувати своїх селян насінням чи харчами, не кажучи вже про те, щоб шукати шляхи підвищення врожайності. Примітним було й те, що рівень урбанізації в

¹ Умовно кажучи, Англія та Франція прагнули зберегти своє домінування, а Німеччина й у певній мірі Італія, які до середини – другої половини ХІХ ст. не мали сформованої централізованої державності, національних ринків та можливості повноцінної конкуренції за перерозподіл колоній, відтепер бажали покращення свого геополітичного становища.

1900 р. у Росії сягав всього 15%, що навіть не наближалось до показників таких західноєвропейських країн, як Англія, де в містах проживало 72 % населення. Внутрішній ринок імперії був надто слабким, а промислова буржуазія тут була настільки нечисленною і нерозвинутою, що не мала помітного значення (лева частка у структурі російського ринку припадала на торгівельну буржуазію та торгівельний капітал). Для того щоб виникла сильна промисловість бракувало капіталу, насамперед приватного. Тому держава мусила взяти на себе набагато більшу, ніж це було на Заході, роль у започаткуванні та здійсненні індустріалізації [166, с.316, 331, 337, 338]. До всього цього у випадку Росії та Австро-Угорщини, які на відміну від Англії та Франції були класичними центрально-східноєвропейськими континентальними імперіями, додавалася неможливість хоча б часткового перенесення навантаження з накопичення капіталу на заморські території (яких в їхньому випадку не було), що призводило до ще більшого тиску «центру» на внутрішні «периферії» та людські ресурси – селянство і нечисленний пролетаріат, який тільки зароджувався як окрема соціальна верства. Держава фактично перекладала тягар модернізації на селянство, яке й надалі продовжувало зубожіти (пізніше у ХХ ст. цей експеримент, але вже масштабніше та ще більш викривлено і з куди трагічнішими наслідками, повторить Сталін). Внаслідок цього виникав конфлікт між двома цілком різними системами виробництва, суспільної організації та людських цінностей – однією, пов'язаною з модернізованим містом, робітниками і машинами, та іншою – традиціоналістським селом, селянином і ручною працею [166, с.324].

Попри відмінності між двома групами країн у модернізаційних процесах, в обох випадках протягом ХІХ – початку ХХ ст. вони породжували в них явища, які можна окреслити як «селянську/аграрну» та «міську/урбаністичну» революції.

«Селянська революція» у вузькому сенсі полягала у відносній емансипації селянства у порівнянні з попередньою добою. На центрально-східноєвропейському ґрунті вона виявлялася у скасування кріпацтва під час модернізаторських реформ середини – другої половини ХІХ ст. спочатку в Австро-Угорській, а потім і в Російській імперіях. Відміна кріпацтва формально-юридично ліквідувала особисту залежність селян від землевласників, однак фактично зберігала їхню економічну залежність. Але куди більше значення мало поступове розширення соціальної мобільності і рухливості селянства та зростання

його впливу на протікання соціально-економічних і суспільно-політичних процесів. Складалася тенденція, коли на тлі демографічного вибуху в Центрально-Східній Європі і відповідно виникнення аграрного перенаселення та загострення проблеми малоземелля у другій половині ХІХ ст. [166, с.326], соціальні амбіції та сподівання селянства на краще життя зростали [167, с.24]. Селянство початку ХХ ст., сформоване за принципово нових умов посткріпацької дійсності, було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть. Відмінність ця полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу, але і як способу буття, ведення господарства, стилю мислення. Це було покоління селян, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації громади. Як наслідок рівень протестних настроїв селянства значно підвищується. Якщо на початку ХІХ ст. у Росії щорічно відбувалося понад 20 селянських виступів, то впродовж 1901 – 1904 рр. їх зафіксовано 577, а протягом 1905 – 1907 рр. – вже 7165. Ці селянські повстання відрізнялися від попередніх насамперед своїми масштабами, територіальною поширеністю, настроями, вимогами. Тепер виступ мешканців одного села ставав прикладом для селян сусідніх сіл і таким чином виникала своєрідна ланцюгова реакція.

Дуально-еклектичний досвід, принесений селянству Великою війною, поглиблював означену тенденцію і радикалізував його настрої. З одного боку, війна спричинила занепад сільського господарства і зумовила падіння життєвого рівня селян. Від землі відривалися мільйони робочих рук, зменшувалися посівні площі. Утримання аграрного виробництва на попередньому рівні стало неможливим, прибутки падали. З іншого, під впливом війни продовжувала трансформуватися традиційна система цінностей. Мобілізовані до армійських лав селяни (армії стали масовими), перетворювалися на джерело інформації про події в навколишньому світі та ініціаторів політизації селянської свідомості і суспільно-політичної активності [143, с.85-86, 93-94]. Річ у тім, що перебування в інших місцевостях і новий набутий соціальний досвід – армійське життя під час Першої світової війни, не тільки розширили матеріальні потреби селянина, але й підвищили у нього почуття власної гідності, дали йому можливість пізнати міру залежності урядів і міського населення від його кмітливості і солдатських трудів [167, с.24]. Впродовж періоду війн та революцій відбувається фундаментальна зміна у відносинах між містом і селом, оскільки тепер селяни переоцінили

важливість співпраці з владою, особливо відчувши насильницьке втручання «чужинців» і «міста» в їхнє життя [168, с.74]. Останнє продовжувало їх лякати, але водночас починало все більше приваблювати новими можливостями. Селяни, потрапляючи до міста, незважаючи на показні сентиментальні вияви почуттів відданості селу, були схильні поволі розривати з ним свої зв'язки [167, с.29].

Вищенаведені процеси дають нам уявлення про «селянську революцію» у широкому історичному контексті. Отже, під нею потрібно розуміти не стільки ліквідацію кріпацтва чи інших феодальних рудиментів, або пожвавлення селянських бунтів і повстань, – вони є радше її рисами та проявами, а скільки суб'єктивізацію селянства, збільшення його ролі в історії та суспільних трансформаціях, які відбувалися в усіх європейських країнах.

Обіч із «селянською» протікала «міська революція», яка характеризувалася не лише урбанізацією і розмиванням традиційних суспільних зв'язків, а насамперед змінами в економічній, соціальній, професійній та національній структурі міського життя. Соціокультурний «портрет» міста змінюється. Модерні галузі господарства і технології виробництва починають конкурувати з традиційними та витісняти їх. Виникає потреба у певній кваліфікації робітників, а відтак в їхній освіті. Разом з тим умови життя та промислової праці залишаються жакливими. Робітники об'єднуються у профспілки і намагаються здобути більший контроль над заводами та фабриками [168, с.73]. У ході робітничого руху до соціально-економічних вимог додаються і політичні.

Також протягом Великої війни і в місті, і в селі сталася «гендерна революція», не менш глибока за своєю сутністю і наслідками. Тягар військової служби, загибелі чи каліцтв чоловіків мали нести їхні родини, надто жінки. Жінок під час війни залучали на ті робочі місця, які звільнили солдати. Жінки працювали на будівництві, на фабриках військового спорядження, в установах, опанували багато раніше закритих для них професій – стали трамвайними водіями, управлінцями, брокерами, журналістами. Для багатьох дівчат за тих обставин відкрився шлях до соціального визволення. В індустріалізованих країнах європейські жінки небаченими досі темпами покидали батьківські домівки і звільнялися з-під опіки своїх родин [169, с.953]. Мобілізації чоловічого населення також призвели до трансформації гендерних ролей на селі: вони змусили сільських жінок відігравати незвичні для них ролі і позбавили велику кількість чоловіків їхньої колишньої влади у селянських господарствах [168, с.74]. Проте

соціально-психологічна ціна такої «перемоги» була надто великою. До «втраченого покоління» чоловіків додавалося «покинуте покоління» вдів і самотніх «старих дівчат». Цей демографічний удар і чисельна перевага однієї статі над іншою мали дуже тривкий вплив та частково виявляються навіть у сьогоденні [169, с.953].

Суспільно-політичні трансформації другої половини XIX ст. – початку XX ст. цілком можна визначити як «суспільну революцію». З «вивільненням» одних (селянство, жіноцтво) та кристалізацією інших (робітництво, промислова і фінансова буржуазія) соціальних груп мас зростали не лише їхні соціальні «апетити» та вимоги до влади, а й суспільна свідомість і форми політичної самоорганізації. Для обстоювання власних прав маси тепер набагато активніше організуються у різні рухи (селянські, робітничі, національні, жіночі), партії (консервативні, ліберальні, соціалістичні, націоналістичні), об'єднання (національні, культурно-освітні, громадські, кооперативні, класові – профспілки, ради), навіть міжнародні організації (наприклад, Інтернаціонали), охоче долучаються до протестів, мітингів, страйків, бунтів, повстань тощо.

Настрої суспільства політизуються: політизується селянство, робітництво, армія. Яскравим виявом політизації суспільного життя та вдосконалення форм самоорганізації мас стає виникнення солдатських, робітничих і селянських рад у період Російських революцій 1905 – 1907 та 1917 років. Цей досвід буде підхоплено під час Німецької, Австрійської й Угорської революцій 1918 – 1919 рр. Політизація стане можливою завдяки тому, що політичні процеси набудуть всеохоплюючого характеру, а суспільство перестане бути достатньо традиційним і патріархальним, щоб лишатися осторонь політики чи впливів пропаганди (відповідно, також збільшиться роль партій і політичних лідерів) [167, с.30]. Населення справлятиме все відчутніший вплив на політичне життя держав і еліта буде змушена адаптовувати політичні режими під нові умови. У провідних країнах проводяться різні виборчі реформи: скасовуються чи знижуються виборчі цензи і обмеження (майнові, гендерні, вікові), дедалі ширші верстви населення отримують право голосу, намічається рух до загального виборчого права. *Політика, суспільно-політичне життя і саме суспільство масовізується.* Партії (виразники інтересів різних суспільних груп) стають чисельнішими, народжуються нові політичні сили модерного зразка, їхній політичний спектр розширюється. Сам політикум стає

розвинутішим і строкатішим. З плином часу *політизація суспільства і масовізація політики живлять та поглиблюють один одного*, а описані процеси набувають незворотного характеру.

Зрушення, які відбувалися протягом всього XIX ст. у *національному вимірі* глобальних трансформацій, вилилися у цілий рід *«національних революцій»* в XX ст. XIX сторіччя – час остаточного формування національних мов, літератури, культури. Вузьку локальну/регіональну чи станову самоідентифікацію поступово «посуває» її новий, ширший рівень – національний. Населення держав все більше починає відчувати певну культурну чи політичну спільність та кристалізуватися у нації. Ранньомодерні національні уявлення поступаються пізньомодерним – народжується націоналізм модерного зразка. У бездержавних народів з'являється і вкорінюється усвідомлення необхідності здобуття власної державності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. їхні національні рухи, за схемою М. Гроха, переходять з культурницької (громадської) стадії на політичну. Створюються національні партії, які очолюють національні рухи своїх народів та починають вимагати політичного самоврядування, надання автономії чи навіть незалежності, тим самим підвищуючи власний політичний статус. І модернізаційні процеси та явища, породжені глобальними трансформаціями, лише прискорюють посилення і без того наявного в імперіях сепаратизму. Різні прояви «відцентрових» тенденцій спостерігаються не лише у континентальних «окраїнах», але і в заморських колоніях.

У комплексі ці *«революції» і складають «геополітичну революцію»*. Вона поєднувала у собі риси революції «знизу» та революції «згори» у кожному з окреслених вимірів [165, с.82]. «Геополітична революція» спричинила національне визволення і державну незалежність одних народів і переродження (трансформацію: сутнісну чи територіальну) державності інших, а також призвела до відносної соціальної та політичної емансипації мас. Глобальні трансформаційні процеси відкрили і похвалили висхідну та нисхідну соціальну мобільність. Для широких мас це переважно означало появу «вікон можливостей» та більшу, ніж раніше, доступність «соціальної драбини». Тобто, результати «геополітичної революції» були значно глибшими, ніж проста зміна контурів мапи Європи.

Безумовно, одним із найважливіших наслідків «геополітичної революції» було те, що імперії в її ході поступилися авансеною національним рухам бездержавних народів, які у підсумку створили на їх місці свої власні політичні режими –

національні держави, а піддані колишніх імперій тепер перетворювалися на громадян.

Падіння імперій стало наслідком не тільки Першої світової війни, а передусім «геополітичної революції» (тоді як більшість авторів схильні до надто спрощених оцінок взаємозв'язку цих подій, розглядаючи падіння імперій виключно як наслідок Великої війни і вбачаючи у «геополітичній революції» їх спільне породження). Перша світова війна, перебуваючи у діалектичному взаємозв'язку з «геополітичною революцією», лише пришвидшила динаміку історичного часу, виступивши в ролі каталізатора процесів, зумовлених самою «геополітичною революцією». Причини руйнування імперій були куди глибшими: вони почали конати ще задовго до 1914 р. Головна з них полягала у невідповідності їхнього політичного ладу новим історичним умовам, їх нездатності повноцінно адаптуватися під соціально-економічні, суспільно-політичні та національні трансформації. Історичний досвід краху колоніальної системи у середині XX ст. та розпад СРСР на початку 1990-х рр. відносно мирним шляхом (відбулися за наявності низки локальних конфліктів, але без чинника глобальної масштабної війни) дозволяє припускати, що Російська, Австро-Угорська, Німецька й Османська імперії також впали б самостійно у першій половині XX ст. і без впливу фактора Великої війни, просто це відбулося б пізніше.

Разом з тим, незважаючи на вагоме значення й історичні наслідки, «геополітична революція» не була повною, всеохоплюючою та завершеною. Перш за все через комуністичну реімперіалізацію Росії. Окрім того, у небуття пішли лише класичні континентальні імперії: Австро-Угорська, Німецька й Османська. Тоді як колоніальні імперії – Великобританія і Франція, стали переможцями Великої війни. Від їх «доброї волі» часто залежали питання конструювання, визнання чи невизнання новостворених національних держав на європейському континенті. Також планетарного значення почала набувати імперія нового, економічного типу – США.

Таким чином, можна стверджувати, що *протягом 1914 – 1923 рр. відбувся лише перший етап «геополітичної революції»*. Її *другий етап – деколонізація країн Азії й Африки (деконструювання Британської і Французької колоніальних імперій) припав на середину XX ст. Третій – крах СРСР на початку 1990-х рр.* Отже, протягом XIX – XX ст. потенціал «геополітичної революції» накопичувався синергетично, непомітно і поступово, але потім «вибухово» етапами виходив назовні.

В інклюзивному сенсі *перший етап «геополітичної революції» охоплює*: 1) національні революції тих народів, які здобули і відстояли свою державну незалежність (фіни, литовці, латиші, естонці, поляки, чехи, словаки, південнослов'янські народи), 2) національні революції народів, державотворчі спроби яких зазнали поразки (ірландці, українці, білоруси, молдовани, кримські татари, закавказькі народи); 3) національно-державне будівництво колишніх титульних націй імперій, які стали на шлях формування національних держав (німці, австрійці, угорці, турки); 4) національно-державне будівництво націй, державність яких зазнала територіальних змін – збільшилася (французи, бельгійці, італійці, гре-

ки, румуни) або зменшилася (болгари).

Українську національну революцію 1917 – 1921 рр. неможливо повноцінно інтелектуально осягнути, якщо її розглядати як «річ в собі», ізолювано від загальносвітового контексту. Наведений підхід пропонує можливий варіант подолання цієї тенденції та є спробою створення багатовекторної теоретичної моделі. Він суттєво розширює спектр погляду на революційні події в Україні як «по горизонталі» (з точки зору різноманіття сюжетів і вимірів аналізу), так і «по вертикалі» (центрально-східноєвропейський і світовий масштаб).

(Продовження статті у 51 випуску збірника)

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР. Ч.1. Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 71 – 88.
2. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР. Ч.2. Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 73 – 94.
3. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень—листопад 1917 р.). Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 63 – 81.
4. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення. Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 23 – 46.
5. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2002. Вип. 1. С. 3 – 14.
6. Верстюк В.Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 4 – 31.
7. Турченко Ф.Г. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 74 – 94.
8. Турченко Ф.Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації. Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 63 – 77.
9. Турченко Ф.Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. 20. С. 117 – 127.
10. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації. Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 3 – 25.
11. Солдатенко В.Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і слово»). Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 98 – 110.
12. Солдатенко В.Ф. Третій універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії. Український історичний журнал. 2003. № 4. С. 3 – 10.
13. Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради. Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 31 – 44.
14. Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917 – 1918 рр.). Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 31 – 46.
15. Гай-Нижник П.П. Становлення вищих державних органів влади в Українській Народній Республіці (1917 – 1918 рр.). URL: <http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc/175doc.php> (дата звернення: 25.01.2018).
16. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917 – 1920 рр.). К.: «Щек», 2010. 304 с.
17. Хміль І.В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України. Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 3 – 15.
18. Вінцовський Т.С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 80 – 91.
19. Скальський В.В. Українська Центральна Рада: суспільні очікування та сприйняття (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2011. 18 с.
20. Гай-Нижник П.П. З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту. Гілея: науковий вісник. К.: Національний педагогічний університет ім. Драгоманова, 2012. Вип. 62 (№7). С. 25 – 31.
21. Солдатенко В.Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 5 – 19.

22. Солдатенко В.Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 151 – 174.
23. Солдатенко В.Ф. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П. Скоропадського. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2002. Вип. 1. С. 116 – 145.
24. Турченко Ф.Г. П.Скоропадський і М.Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 48 – 59.
25. Кульчицький С.В. Українська Держава часів Гетьманщини. Український історичний журнал. 1992. № 7. С. 60 – 79.
26. Пиріг Р.Я. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень – грудень 1918 року). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2012. Вип. 8. С. 80 – 98.
27. Пиріг Р.Я. Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Український історичний журнал. 2012. № 3. С. 28 – 35.
28. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 68 – 84.
29. Пиріг Р.Я. Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти. Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. К.: Ін-т історії України НАН, 2010. С. 744 – 752.
30. Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. Ч.1. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/970-mikhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskooho-1918-r-chastyna-1> (дата звернення: 25.01.2018).
31. Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. Ч.2. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/972-mikhailo-kovalchuk-persha-svitova-viina-i-ukrainska-derzhava-hetmana-p-skoropadskooho-1918-r-chastyna-2> (дата звернення: 25.01.2018).
32. Любовець О.М. Політична опора гетьманату П.Скоропадського. Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 31 – 44.
33. Горак В.С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 110 – 122.
34. Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 19 – 37.
35. Корольов Г. Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2012. Вип. 8. С. 212 – 225.
36. Лупандін О. Перспективи дослідження еволюції політичного вибору гетьмана П. Скоропадського в світлі нових методологічних підходів. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2013. Вип. 9. С. 91 – 100.
37. Дзісяк Я.І. Історичний аналіз окремих спроб українського державотворення. Тернопіль: «Терно-граф», 2010. 188 с.
38. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. К.: Темпора, 2010. 672 с.
39. Яременко О.І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. К., 1999. 22 с.
40. Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. політ. наук. К., 2007. 19 с.
41. Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.). Ніжин, 2013. 214 с.
42. Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «трудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919 рр.). Український історичний журнал. 2016. №1. С. 79 – 97.
43. Турченко Ф.Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. 19. С. 174 – 188.
44. Бойко О.Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 35 – 47.
45. Лозовий В.С. Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 32 – 38.
46. Яневський Д.Б. Директорія УНР як міф. Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 115 – 123.
47. Любовець О.М. Ідея парламентаризму в теорії та практиці Директорії УНР. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. 24. С. 148 – 154.
48. Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918 – 1920 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2011. 42 с.
49. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 22 с.
50. Яцюк М.В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918 – 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2000. 22 с.

51. Дашкевич Я.Р. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. К.: Темпора, 2011. С. 118 – 126.
52. Тимченко Р.В. Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918 – червень 1919 р.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2011. Вип. 6. С. 111 – 144.
53. Тимченко Р.В. Соціально-економічна політика ЗУНР (ЗУНР). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2012. Вип. 8. С. 164 – 175.
54. Тимченко Р.В. Євген Петрушевич – лідер Західноукраїнської Народної Республіки (до 150-річчя з дня народження та 95-річчя з дня утворення ЗУНР). Український історичний журнал. 2013. №5. С. 143 – 156.
55. Ресєт О.П. Проголошення ЗУНР: проблема легітимації. Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 4 – 11.
56. Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. Український історичний журнал. 1993. № 1. С. 16 – 29.
57. Лісоцька І.Р. Національно-визвольний рух у Східній Галичині в 1918 – 1921 рр.: військово-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Л., 2000. 23 с.
58. Кобилицький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918 – 1923 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Л., 1998. 23 с.
59. Павлишин О. З документів дипломатії Української Народної Республіки 1920 – 1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2013. Вип. 9. С. 384 – 398.
60. Лупандін О.І. Східний вектор зовнішньої політики Української Держави. Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 45 – 62.
61. Поплавський О.О. Поразка Української революції на Кубані: причини та уроки. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. 35. С. 109 – 115.
62. Піскун В.М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2007. 31 с.
63. Піскун В.М. Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти. Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 4 – 14.
64. Яблонський В. Особливості сприйняття та спадкоємності УНР в сучасній Україні. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 369 – 380.
65. Яблонський В. «Конституція» Державного центру УНР в екзилі у 1948 – 1992 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2014. Вип. 10. С. 330 – 348.
66. Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 107 – 120.
67. Огієнко В.І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918 – 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2008. 12 с.
68. Дірявка Ю.П. Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920 – 1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 19 с.
69. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920 – 1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2000. 16 с.
70. Котляр Ю.В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. Історичний архів. 2017. Вип. 18. С. 64 – 69.
71. Котляр Ю.В. Селянські повстання на Півдні України 1919 – 1920 рр. Класифікація та чисельність. Константи. № 11. URL: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty11/povstann.html> (дата звернення: 25.01.2018).
72. Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Кн.3. 92 с.
73. Котляр Ю.В. Врадіївська Хліборобська республіка. Чорноморський літопис. 2012. Вип. 5. С. 50 – 53.
74. Котляр Ю.В. Національні меншини в типології селянського повстанського руху Півдня України. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. 21. С. 168 – 172.
75. Митрофаненко Ю.С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2014. Вип. 12. С. 113 – 123.
76. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. – К.: Наукова думка, 2012. – 528 с.
77. Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року. Вісник Академії праці та соціальних відносин. 2009. № 4. – С. 163 – 168.
78. Гай-Нижник П.П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/208doc.php> (дата звернення: 25.01.2018).
79. Корольов Г.О. Баштанська республіка: селянська модель влади. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2008. Вип. 3. С. 172 – 176.

80. Тимчук В., Тимчук Н., Якимчук Р. Військово-політичні аспекти діяльності Степана Ключурака у 1914 – 1919 роках. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21. С. 913 – 922.
81. Ковальова Н.А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. 17. С. 112 – 117.
82. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2004. 21 с.
83. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). К.: Наукова думка, 1991. 366 с.
84. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002. 15 с.
85. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917 – 1921 рр. Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 3 – 18.
86. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 20 с.
87. Чоп В.М. Політична програма махновського руху. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. 25. С. 57 – 63.
88. Турченко Г.Ф. Махновський рух і українська ідея. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 92 – 97.
89. Архірєйський Д.В. Початки махновщини. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. С. 170 – 201.
90. Архірєйський Д.В. Махновський рух наприкінці революції. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. С. 248 – 281.
91. Бабічева О.С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 22 с.
92. Іванець А.В. Перший Курултай: від установчих зборів до національного парламенту. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-pershij-kurultaj-vid-ustanovchih-zboriv-do-natsionalnogo-parlamentu.html> (дата звернення: 25.01.2018).
93. Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917 – 1918 рр. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 80 – 91.
94. Громенко С. Кримська Народна Республіка. Чому кримські татари не відродили незалежність. URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/krimaska-narodna-respublika-chomu-krimski-tatari-ne-vidrodili-26122017220000 (дата звернення: 25.01.2018).
95. Бикова Т.Б. Крим в 1917 році: національно-політичні процеси та події в контексті взаємовідносин з Центральною Радою. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 17. С. 29 – 48.
96. Устименко В.М. Національні рухи в Криму в пошуках політичних орієнтирів, 1917 – 1921 рр. (сучасна вітчизняна історіографія). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2015. Вип. 11. С. 138 – 156.
97. Лупандін О.І. Питання про кримську автономію у 1918 р. Український історичний журнал. 1996. № 1. С. 68 – 75.
98. Яремчук В.Д., Безверхий В.Б. Татари в Україні (історико-політологічний аспект). Український історичний журнал. 1994. № 5. С. 18 – 29.
99. Кульчицький С.В. Чому в Україні перемогла радянська влада? Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 101 – 110.
100. Дашкевич Я.Р. Росія, Україна і союзи 1919 – 1922 рр. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. С. 127 – 137.
101. Єфіменко Г.Г. Державний статус радянської України у планах та практиці комуністичного будівництва: основні етапи (1917 – 1921). Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 312 – 318.
102. Єфіменко Г.Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 120 – 145.
103. Єфіменко Г.Г. Еволюція державного статусу УСРР наприкінці 1919 – у 1920 рр.: нетрадиційний погляд. Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 80 – 104.
104. Єфіменко Г.Г. Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917 – 1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 114 – 132.
105. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К.: Ін-т історії України НАН, 2015. – 166 с.
106. Турченко Г.Ф. Трансформація російського сепаратизму на Півдні України у 1917 – 1918 рр. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 170 – 184.
107. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка. Історія сепаратистського міфу. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/11/23624/> (Дата звернення: 25.01.2018).

108. Красніцький А.В. Радянські державні утворення доби Української революції (1917 – 1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. Часопис Київського університету права. 2012. Вип. 2. С. 74 – 79.
109. Поплавський О.О. Репресії і терор як основа більшовицької влади в новостворених радянських республіках Півдня України на початку 1918 р. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 33. С. 80 – 86.
110. Велігодський Д.В. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. 20 с.
111. Гарчев П.І., Овод В.В. Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. Український історичний журнал. 1992. № 4. С. 22 – 31.
112. Бикова Т.Б. Організація Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у 1919 р. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. Вип. 13. С. 118 – 159.
113. Любовець О.М. Державні моделі А. Денікіна та П. Врангеля як військово-політична альтернатива розвитку «Півдня Росії». Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 476 – 492.
114. Бойко О.Д. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2010. Вип. 5. С. 115 – 144.
115. Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919 – 1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2010. 51 с.
116. Корновенко С.В. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна та П. Врангеля проектів земельної реформи (1919 – 1920 рр.). Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 101 – 111.
117. Ковальчук М.А. Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2005. 13 с.
118. Пасічник І.М. Ідеї української державності Павла Скоропадського в уявленні прихильників білого руху Росії. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 68 – 73.
119. Кульчицький С.В. Закономірності Російської революції 1917 року. Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. 2003. Т. 1. С. 194 – 236.
120. Кульчицький С.В. Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф. Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 4 – 23.
121. Харитонов В.Л. Лютнева революція в Росії – феномен світової історії ХХ ст. Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 3 – 15.
122. Бондаренко Д.Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – 189 с.
123. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни. Ч.1. Український історичний журнал. 2002. № 4. С. 122 – 137.
124. Дацків І.Б. Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917 – 1918 роках. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 88 – 93.
125. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.). Ч.1. Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 47 – 57.
126. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.). Ч.2. Український історичний журнал. 2000. № 3. С. 44 – 52.
127. Гай-Нижник П.П. Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917 – 1918 рр.): становлення і розлад. Гілея. 2017. Вип. 124. С. 32 – 43.
128. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 264 с.
129. Попенко Я. «Українське питання» в політиці Французької Республіки впродовж 1917 – 1921 рр. (за українською джерельною базою). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1035-yaroslav-popenko-ukrayinske-pytannya-v-politytsi-frantsuzkoyi-respubliki-vprodovzh-1917-1921-rr-za-ukrayinskoju-dzherelnoju-bazoiu> (дата звернення: 25.01.2018).
130. Корольов Г.О. Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю. Пілсудського та його східну політику. Український історичний журнал. 2015. № 4. С. 149 – 160.
131. Корольов Г.О. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри в контексті геополітичного вибору (до 90 річниці підписання Варшавської угоди 22 квітня 1920 р). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2010. Вип. 5. С. 275 – 286.
132. Михайлова О. Україна у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 – квітень 1920). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. 2002. Вип. 1. С. 231 – 254.
133. Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. Український історичний журнал. 2000. № 6. С. 3 – 16.

134. Репринцев В.Ф. Україна у польських зовнішньополітичних доктринах. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r08.htm> (дата звернення: 25.01.2018).
135. Григоришин С. Україна в румунських зовнішньополітичних концепціях. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r11.htm> (дата звернення: 25.01.2018).
136. Віднянський С.В. Україна та «українське питання» в політиці Чехословаччини. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r10.htm> (дата звернення: 25.01.2018).
137. Пиріг Р.Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність. Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 13 – 30.
138. Пиріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військово командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). Український історичний журнал. 2007. №2. С. 47 – 63.
139. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 38 – 47.
140. Кураєв О.О. Український фактор у політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 2006. 22 с.
141. Кришина Н.В. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2006. 14 с.
142. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2001. 19 с.
143. Корновенко С.В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 83 – 94.
144. Скальський В.В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 46 – 59.
145. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.). Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 88 – 94.
146. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Л., 2009. 22 с.
147. Пітик Г.А. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): автореф. дис. ... канд. наук. К., 2008. 22 с.
148. Гошуляк І.Л. Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції. Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 15 – 31.
149. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с.
150. Дацків І.Б. Дипломатія ЗУНР та Паризької мирній конференції 1919 р. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 121 – 137.
151. Дацків І.Б. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України. Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 108 – 122.
152. Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України в період Центральної Ради. Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 79 – 89.
153. Галицька-Дідух Т.В. Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920 – березень 1921 рр.). Український історичний журнал. 2001. № 6. С. 100 – 109.
154. Соловійова В.В. Консульська служба УНР у центральноєвропейському регіоні. Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 84 – 88.
155. Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918 – 1921 рр.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. 2002. Вип. 1. С. 187 – 231.
156. Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919 – 1924 рр.). Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 112 – 130.
157. Корольов Г.О. Українські національні проекти та східноєвропейські «держави-нації» 1917 – 1923 рр. у новітній історіографії: основи компаративного аналізу. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 234 – 248.
158. Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. К.: Ін-т історії України НАН, 2010. С. 720 – 743.
159. Винарчук Т.В. Зовнішньополітичні фактори державотворення українців та інших народів Центрально-Східної Європи (1917 – 1920). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. 18. С. 157 – 164.
160. Попович М.В. Кровавий век. Харьков: Фолио, 2015. 992 с.
161. Твердовський А.Ю. Проблема типології українського націоналізму 1920 – 1950-х рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 101 – 111.

162. Твердовський А.Ю. Радянська політика соціального забезпечення населення у контексті становлення тоталітарної держави та суспільства у 1920-х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч.1. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т.1. С. 195 – 200.
163. Твердовський А.Ю. Радянська політика соціального забезпечення населення у контексті становлення тоталітарної держави та суспільства у 1920-х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч.2. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 45. Т.1. С. 200 – 206.
164. Твердовський А.Ю. Радянська політика соціального забезпечення населення у контексті становлення тоталітарної держави та суспільства у 1920-х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч.3. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 209 – 216.
165. Корнат М. Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі (1914 – 1921 рр.). Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1 – 2 червня 2017 р.). Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 70 – 82.
166. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1993. 720 с.
167. Ротшильд Дж., Уїнгфілд Н. Повернення до різноманітності: політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни. К.: Видавництво «Мегатайп», 2004. 384 с.
168. Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. Україна модерна. 2005. Число 9. С. 69 – 76.
169. Дейвіс Н. Європа: історія. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2012. 1464 с.